

KAS NAUJA KALAVIJO MISIJŲ (*SCHWERTMISSION*) TYRIMUOSE?

Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter. (Hg.) Hermann KAMP, Martin KROKER. Paderbon–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh, 2013. 212 S.

Marius Ščavinskas
Klaipėdos universitetas

Dar XX a. 4-ojo dešimtmečio pradžioje vokiečių istorikas Herbertas Achterbergas viduramžiais vykdytas krikščioniškas misijas suskirstė į tris pagrindines veiklos sritis: *Wortmission* ir *Tatmission*¹. Trečiasis H. Achterbergo išskirtas metodas – *Schwertmission*, arba „apaštalavimas kalaviju“, – ko gero, iki šiol sulaukė didžiausio dėmesio. Kai XIX a. istoriografijoje intensyviai pradėtas tyrinėti Kryžiaus karų procesas, susidurta su fundamentalia problema: koks buvo Kryžiaus karų ir misijų, prievartos, naudotos misijose, ir taikių misijų santykis? Keliant šiuos klausimus, vadinaimoje pliuralistinėje Kryžiaus karų istoriografijoje atsižvelgiama į vietą (geografinis veiksnys), laiką (chronologinis veiksnys) ir motyvus (ideologinis veiksnys). Kalbant apie geografinį veiksnį, Kryžiaus karų tyrinėtojai sutaria, kad Kryžiaus karų judėjimas buvo daugiašakis: prasidėjęs kaip karas dėl šventų vietų Šv. Žemėje, jis netrukus apėmė Iberijos pusiasalį, kur nuo IX a. iki pat XV a. vyko vadinamasis rekonkistos (išvadavimo iš maurų) judėjimas, bei Baltijos jūros regioną. Kaip tik Antrasis kryžiaus žygis geriausiai nusakė išsikristalizavusias Kryžiaus karų judėjimo kryptis, kurioms Apaštalo Sostas suteikė vienodą ideologinį svorį, kovotojams žadėdamas sielos išganymo malonę. Nuo Antrojo kryžiaus žygio (XII a. vid.) iki pat XIV a. matome bandymus derinti kovos veiksmus, siekiant iš esmės vis dėlto skirtingų tikslų: XII–XIII a. Šv. Žemėje siekta išgelbėti krikščionių kolonijas nuo musulmonų įsigalėjimo ir užvaldymo; Iberijos pusiasalyje siekta atkovoti musulmonų emyrų užimtas žemes (tiesa, „atkovojimo“ motyvas buvo būdingas ir žygiams į Šv. Žemę pateisinti); Baltijos regione siekta užkariauti pagonims (arba apostatams) priklausančias žemes, bet šis užkariavimas buvo įvardytas kaip „pagalba“ kenčiantiems krikščionims.

Kalbant apie chronologinį veiksnį, atsižvelgtina, kad laiko tėkmėje kito pati samprata apie Kryžiaus karus, o skirtinguose regionuose Kryžiaus karų judėjimas prasidėjo ne vienu ir tuo pačiu metu. Antai nepaisant Antrojo kryžiaus žygio metu vykusios karinės kampanijos į Paelbio slavų žemes, Baltijos regiono rytinėje pakrantėje, istorinėse Livonijos (dabartinės Latvijos ir Estijos teritorijos) Lietuvos ir prūsų genčių žemėse Kryžiaus karų judėjimas prasidėjo XII–XIII a. sandūroje (istorikai iki šiol nesutaria dėl tikslesnės datos). Tuo metu kryžiaus žygiai prieš suomių, manoma, prasidėjo anksčiau, kai švedų karalius Erikas, lydimas būsimo pirmojo Turku (Abo) vyskupo šv. Henriko, 1150 m. įsiveržė į šį kraštą. Skirtinguose regionuose skirtingas ir Kryžiaus karų epochos pabaigos laikas. Bet kuriuo atveju reikėtų sutikti, kad yra skirtumas tarp Pirmojo kryžiaus žygio, kai dar tik klostėsi kryžininkų indulgencijų suteikimo sistema, ir kryžiaus žygių į Baltijos regioną, kai jau

¹ ACHTERBERG, H. *Interpretatio Christiana. Verkleidete Glaubensgestalten der Germanen auf deutschem Boden*, Leipzig, 1930, S. 87. Plg. šiuolaikinių misijų skirstymą – STRZELCZYK, J. Niektóre problemy christianizacji Europy wczesnośredniowiecznej. In *Nihil superfluum esse. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane profesor Jadwidze Kryżaniakowej*. Red. J. STRZELCZYK, J. DOBOSZ. Poznań, 2000, s. 73–75.

buvo susiklosčiusi minėta sistema, o pamokslininkai ir viduramžių autoriai kryžiaus karų ideologines nuostatas pateikė pagal jau nusistovėjusias klišes arba, kitaip tariant, – literatūrinius topus. Kaip tik religiška motyvuotas Kryžiaus karų nuostatas matome tokiose kronikose kaip Henriko Latvio (XIII a.) ir Petro Dusburgiečio (XIV a.).

Ideologinis Kryžiaus karų judėjimo veiksnys tyrinėtojams yra pats įdomiausias ir problemiškausias. Pabrėžtina, kad ideologinės Kryžiaus karų nuostatos, viena vertus, buvo lyg ir vienodos, kita vertus, vis dėlto skirtingos. Vienodumas pastebimas konstruojant Kryžiaus karų būtinybės, pagrįstumo ir legalizavimo regimybę: sutariama, kad čia didelį vaidmenį atliko gynybinio karo motyvas, kai kryžininkai buvo pakylėti iki Bažnyčios gynėjų, teisingų keršytojų už Dievo kančias, teisingumo siekiančių asmenų. Tokia pat ideologija, pagrindžianti Kryžiaus karus, matyti visuose trijuose Kryžiaus karų veiklos arealuose: Šv. Žemėje, Iberijos pusiasalyje ir Baltijos jūros regiono pietrytinėje pakrantėje. Tačiau reikėtų suvokti ir tai, kad asmenys, prieš kuriuos buvo nukreipti Kryžiaus karai, vis dėlto buvo skirtingi. Antai Šv. Žemėje susidurta su musulmonais. Nors viduramžių raštijoje jie suvokti kaip netikri krikščionys arba eretikai, arba net pagonys (netikintieji)², nebuvo galima, net ir remiantis kanonų teise, taip lengvai sužaisti pagonių-apostatų korta. Tuo metu prie Baltijos jūros kryžininkai susidūrė su „tikraisiais“ pagonimis ir „tikraisiais“ apostatais. Kalbėdami apie pastaruosius, viduramžių kanonistai iš tiesų galėjo taikyti šventojo ir / arba teisingo karo kategorijas, nes atkritimas nuo krikščionybės apostatų neatpalaiduodavo nuo paties krikšto, todėl juos, remiantis garsiais žodžiais *compellere intrare (varu atvaryti)*³, buvo galima grąžinti į Viešpaties avidę. Tuo metu musulmonams tiesiogiai taikyti *compellere intrare* buvo neįmanoma: juk jie dar nebuvo privesti prie krikšto ir nuo jo nebuvo atkritę. Jau vien šis faktas rodo, kad nepaisant išoriškai panašaus ideologinio Kryžiaus karų pagrindimo, skirtinguose Kryžiaus karų judėjimo geografiniuose arealuose ieškoti papildomi ideologiniai saugikliai, leidžiantys geriau pagrįsti Kryžiaus žygių būtinybę.

Kaip tik didžiausias dėmesys ideologiniam Kryžiaus karų veiksmui skirtas naujausiame mokslinių straipsnių rinkinyje „*Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter*“ („*Kalavijo misijos. Prievarta ir christianizacija viduramžiuose*“). Straipsnių rinkinys pasirodė 2013 m. vasario mėn. Paderborno muziejuje vykusios mokslinės konferencijos „Kalavijo misijos“ metu perskaitytų pranešimų pagrindu. Konferenciją organizavo Tarpdisciplininių viduramžių mokslinių tyrimų institutas prie Paderborno universiteto (*Institut zur interdisziplinären Erforschung de Mittelalters der Universität Paderborn – IEMAN*) ir Vesfalijos–Lipės regiono Imperatoriškųjų rūmų muziejus (*Museum in der Kaiserpfalz*). Straipsnių rinkinyje iš viso pristatyti aštuoni moksliniai darbai (neskaitant darbus pristatančio įvado).

Straipsnių rinkinį sudaro Hermanno Kampo parašytas išsamus įvadas, aštuonios mokslo studijos, literatūros sąrašas, vardų ir geografinių vietovių rodyklės. Kiekvienas straipsnis papildytas žemėlapiu su straipsnyje minimais geografiniais vardais. Du straipsniai tiesiogiai siejasi su prūsų nukariavimu ir mėginimu nukariauti Lietuvą, nors ir kituose straipsniuose galima pastebėti kryžiaus žygių prieš prūsus atgarsių. Straipsnių rinkinio jungiamoji gija – vadinamosios Kalavijo misijos, stengiantis visapusiškai išnagrinėti pagrindinį klausimą: kodėl ir kaip atsirado prieštaravimas tarp Bažnyčios deklaruotos misijų teorijos (taikaus apaštalavimo) ir misijų praktikos (prievartinių misijų). Straipsniuose nagrinėjant Kryžiaus karų ir prievartos prigimtį, natūraliai kilo ir kitų klausimų apie prievartos ir Kryžiaus karų santykį.

Jau įvade H. Kampas parodė, kad į prievartą galima žvelgti trejopai: kaip į valstybę stabilizuojantį veiksni (vok. *Mission als Form der Herrschaftsstabilisierung*), kaip smurtą pateisinančią priemonę (vok. *Die Rechtfertigung der Gewalt zu Missionszwecken*) ir kaip religinio uolumo

² Apie musulmonų įvaizdį Kryžiaus karų epochoje plačiau – TOLAN, J. V. *Saracens. Islam in the Medieval European imagination*. Columbia University Press, 2002, p. 71–213.

³ Žodžiai paimti iš Evangelijos pagal Luką (Lk 14: 12–24).

veiksma, kai prievarta suvokta kaip kraujo praliejimas Dievo vardu (vok. *Blutvergießen im Namen Gottes*). Pastaruoju atveju susiduriama su tam tikru religiniu išgyvenimu, kai smurtas suvoktas kaip auka Dievui (apie tai straipsnyje rašė danų tyrinėtojas Kurtas Villadsas Jensenas). Kitas žymus Kryžiaus karų tyrinėtojas Jonathanas Riley-Smithas Kryžiaus karus įvardijo kaip meilės aktą Dievui, taip nurodydamas Kryžiaus karų entuziazmo ir religinio uolumo priežastis⁴. Naujausioje mokslinėje literatūroje paminėtinas Susannos A. Throop tyrimas, kuriame autorė nagrinėjo dieviško keršto motyvą pagrindžiant Kryžiaus karų ideologiją⁵.

Pirmajam straipsnių blokui H. Kampas priskyrė kelis straipsnius. Pirmasis iš jų – Matthiaso Becherio straipsnis „*Pamokslininkas geležiniu liežuviu. Saksų pajungimas ir christianizacija Karolio Didžiojo laikais*“ (vok. „*Der Prediger mit eiserner Zunge. Die Unterwerfung und Christianisierung der Sachsen durch Karl den Großen*“) (p. 23–52). M. Becheris konstatuoja, kad kronikininkai, aprašę Karolio karus su saksais, pirmiausia iškėlė pragmatines šio karo priežastis ir tik vėliau, greičiausiai dėl kronikų perrašinėtojų, atsiranda Karolio, kaip misijų į saksų žemes organizatoriaus ir tikėjimo skleidėjo, paveikslas. Vykstant kryžiaus žygiams į Levantą, neatsitiktinai Karolis Didysis buvo paskelbtas ir pirmuoju kryžininku, o patį frankų valdovą buvo bandyta net kanonizuoti. Išties reikėtų sutikti, kad kronikininkai, būdami dvasininkais, kare su saksais visada norėjo pabrėžti misijų svarbą. Tyrinėtojo pabrėžtas Karolingų siekis užvaldyti saksų žemes motyvuojant neištikimybę frankų karaliui, ko gero, aiškiai nurodo tas aplinkybes, dėl kurių vyko pats karas. Alternatyvą „mirtis, arba krikštas“, aptinkamą Einhardo Analuose (*Annales qui dicuntur Einhardi*), M. Becheris laiko vėlesniu intarpu, nes tokios alternatyvos buvimo neįrodo jokie kiti šaltiniai. Kita vertus, reikėtų suvokti, kad krikščionybės priėmimas kartu reiškė ir krikštytojų politinės valios priėmimą. Šiuo atveju saksų pažadas pasiduoti Karoliui ir priimti krikščionybę yra, anot autoriaus, to paties medalio dvi pusės: (vok.) „*Damit wurden Eroberung und Mission zu den beiden Seiten der gleichen Medaille*“ (p. 52). Čia tik galime pridėti, kad šios pusės pastebimos ir vėlesniais laikais, t. y. XI–XIII a. vykdant Paelbio slavų, Suomijos, Livonijos ir prūsų žemių užkariavimą.

Karoliui Didžiajam saksai buvo politiniai objektai, bet ne savarankiški subjektai, kurie patys spręstų krikšto priėmimo klausimą. Kaip tik tokiu politiniu subjektu, ką parodo Felixo Biermanno straipsnis „*Itikinimas ir prievarta Lenkijos christianizacijoje valdant pirmiesiems Piastams*“ (vok. „*Überzeugung und Zwang bei der Christianisierung Polens unter den ersten Piasten*“) buvo Piastų Lenkija X a. pab. – XI a. (p. 67–91). Dėl šios priežasties prievarta, kurią naudojo Karolis prieš saksus, ir prievarta, kurią demonstravo pirmieji Piastai savo pavaldinių atžvilgiu, socialine ir politine kilme buvo skirtingo pobūdžio. Ar prievarta, naudota pirmųjų Piastų, kaip teigė F. Biermannas, suvaidino net didesnę vaidmenį nei kituose kraštuose – diskutuotina. Kliautis vokiečių kronikininko Titmaro Merserburgiečio pasažu apie Boleslovą Narsųjį, bedaužantį dantis tiems, kurie gavėnios metu valgė mėsą, taip pat rizikinga. Čia reikalą turime su tam tikromis viduramžių autorių literatūrinėmis klišėmis, kai nemėgstami herojai buvo vaizduojami juodomis spalvomis, kaip „netašyti barbarai“, juos priešpriešinant teigiamiesiems herojams⁶.

⁴ Plačiau – RILEY-SMITH, J. Crusading as an Act of Love. In *The Crusades. The Essential Readings*. Ed. T. F. MADDEN. Blackwell Publishing, 2002, p. 32–50.

⁵ THROOP, S. A. *Crusading as an Act of Vengeance 1095–1216*. Burlington, 2011.

⁶ Plg. atliktą lenkų kunigaikščių ir kariauninkų pateikimo lenkų ir Kijevo Rusios kronikose tyrimą – ŻMUDZKI, P. *Władca i wojownicy. Narracje o wodzach, drużynie i wojnach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi*. Wrocław, 2009, s. 19–22. Antai Boleslovas Narsusis, taip neigiamai charakterizuotas Titmaro Merserburgiečio, lenkų kronikininko Galo Anonimo vaizduojamas kaip Dievo valią vykstantis valdovas, turįs Dovydo, Aleksandro Makedoniečio ir kitų geram, išmintingam valdovui ir doram krikščioniui pritinkančių savybių. *Ibid.*, p. 27–31.

Kitas to paties bloko straipsnis „*Bažnyčios organizavimas ar maištas: Sorbų, Elbų ir rytų slavų christianizacija Otonų-Salijų laikais*“ (vok. „*Kirchenorganisation oder Aufstand: Die Christianisierung von Sorben, Elb- und Ostseeslawen in Ottonen- und Salierzeit*“), kurio autorius yra Matthiasas Hardtas, mus perkelia į X–XI a. Paelbio slavų regioną (p. 53–66). Savo tyrime M. Hardtas parodė, kad vyskupijų centrai ir bažnyčios dažniausiai buvo steigiamos saksų užkariauotose Paelbio slavų centruose. Tiesa, mintis nėra nauja historiografijoje, o pats procesas neretai siejamas ir su Otonų-Salijų laikų *Reichskirchensystem* kūrimu⁷. Iš čia autoriaus išvada apie užkariavimų ir misijų vienvovę. Kiti tyrinėtojai, apibūdinantys bažnyčių steigimo ribotoje erdvėje procesą, kuris dažniausiai apimdavo vietas kunigaikščio valdžios galimybės, jį įvardija *taškinė christianizacija*. Šiuo atveju, atrodo, panašus procesas, kokį matome Otonų-Salijų laikų Paelbio slavų žemėse, buvo ir kituose, gretimuose kraštuose – Čekijoje, Lenkijoje, Danijoje, Norvegijoje, Švedijoje⁸. Ten taip pat iš pradžių vyko *taškinė* christianizacija, kuri, kaip teigiama, dar nebuvo nusileidusi iki likusių valdovo arba diduomenės pavaldinių lygio. Svarbu ir tai, kad minėtuose kraštuose pirmosios bažnyčios taip pat steigtos kariniuose-administraciniuose centruose (jau minėtas F. Biermanno straipsnis, skirtas pirmųjų Piastų valstybės christianizacijai, kaip tik tai puikiai iliustruoja). Tai konstatuojant, vis dėlto tenka pripažinti, kad skirtumas tarp Paelbio slavų *taškinės* christianizacijos ir minėtų kitų kraštų, buvo tas, kad Paelbio slavų *taškinė* christianizacija apėmė ne tik vietas kunigaikščių pilis, tačiau ir užkariautojų įsteigtus karinius forpostus. Užkariautojams šie forpostai neabejotinai buvo svarbesni už vietas slavų kunigaikščio rezidencijas. Tai, beje, parodė Antrojo kryžiaus žygio metu vykę įvykiai prie Ščecino ir Dobino pilių, kurios buvo valdomos vietas slavų kunigaikščių.

Reikėtų pritarti išsakytai minčiai, kad Paelbio slavų užkariavimo modelis vėliau buvo taikomas Vokiečių ordinui nukariaujant prūsų gentis. Apie tai kaip tik savo straipsnyje „*Vokiečių ordinas, Kumanai ir Prūsai*“ (vok. „*Der Deutsche Orden, die Kumanen und die Prussen*“) rašo Jürgenas Sarnowsky (p. 159–179). Kita vertus, historiografijoje pastebėta, kad Vokiečių ordinas tokį užkariavimo modelį galėjo „atsinešti“ ir iš Šv. Žemės, kur ir buvo įkurtas. Dar nežlugus Jeruzalės karalystei, o ir XIII a., t. y. po jos žlugimo, krikščionys stengėsi savo rankose išlaikyti svarbius karinius-administracinius-prekybinius centrus, o esant galimybei stengtasi užimti kitus įtvirtinimus, siekiant teritorinės (kartu ir religinės) kontrolės. Kaip tik tokie įkurti centrai Paelbio slavų ir prūsų žemėse pirmiausia atlikdavo karinę-administracinę funkciją. Tai rodo ir faktas, kad prūsų žemėse Vokiečių ordinas steigė komtūrijas, o ne balijas arba komendas, kaip buvo kituose Europos kraštuose.

Tai, kad tokiuose centruose buvo steigiamos bažnytinės institucijos, buvo simptomatiška: dar nuo Karolio Didžiojo laikų paklusimas valdovui suvoktas kaip paklusimas ir krikščionių tikėjimui. Dėl šios priežasties Paelbio slavų sukilimai pirmiausia buvo nukreipti ne tiek prieš patį krikščionių tikėjimą kaip tokį, kiek prieš saksų valdžią. Tą, beje, pabrėžė ir XI–XII a. kronikininkai, kaltindami saksus valdžios ir turtų goduliu (apie tai plačiau savo straipsnyje rašė M. Hardtas). Tą patį reikėtų pasakyti apie prūsų sukilimus prieš Vokiečių ordiną: po pirmojo sukilimo pasirašyta prūsų diduomenės kapituliacija Christburgo pilyje, dalyvaujant popiežiaus legatui, kaip tik parodo ryšį

⁷ Plačiau – LOTTER, F. The Crusading Idea and the Conquest of the Region East of the Elbe. In *Medieval frontier societies*. Ed. R. BARTLETT, A. MAC KAY. Oxford, 1989, p. 270–271; REUTER, T. The “imperial Church System” of Ottonian and Salian Rulers: a Reconsideration. *Journal of Ecclesiastical History*, 1982, vol. 33, no. 3, p. 347–374. Plg. sąsajas tarp vokiškosios bažnytinės sistemos ir sistemos, įdiegtos Lenkijoje – PAUK, M. R., WÓLKIEWICZ, E. „Ministri enim altaris ministri curie facti sun“. Ottońsko-salicki „system“ Kościoła Rzeszy i jego oddziaływanie w Europie Środkowej XI–XII wieku. In *Kościół w monarchiach Przemyslidów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21–24 września 2006 roku*. Red. J. DOBOSZA. Poznań, 2009, s. 105–136.

⁸ Žr. minėtiems kraštams skirtas studijas straipsnių rinkinyje – *Christianization and the rise of christian monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus c. 900–1200*. Ed. N. BEREND. Cambridge, 2007.

tarp paklusimo Vokiečių ordinui ir paklusimo krikščionių tikėjimui. Sutarties preambulėje pasakyti žodžiai „*nulli alii essent quam soli Christo et obedientie ecclesie Romane subjecti*“ („niekieno kito neklausys, kaip tik vieno Kristaus ir Romos Bažnyčios“) mūsų neturėtų suklaidinti, nes pats Vokiečių ordinas Apaštalų Sosto akyse buvo traktuojamas kaip vasalas. Taigi, sutarties preambulė kalba apie Apaštalų Sosto vasalų ginčą, tačiau šie vasalai (Vokiečių ordinas ir prūsų diduomenė) buvo nelygiaverčiai. Beveik du trečdaliai sutarties buvo skirta prūsų diduomenės materialinei gerovei užtikrinti, taigi, prūsų diduomenės socialinėms garantijoms, o tik paskui prabilta apie bažnyčių vietos diduomenės centruose statybą ir aprūpinimą. Apie politines teises čia net nekalbėta.

J. Sarnowsky savo straipsnyje pagrįstai kėlė prūsų „vidinės krikščionybės gilumo“ klausimą. Išties reikėtų sutikti su istoriografijoje aptinkama nuomone, kad prūsų elitas (tiksliau – jo didesnioji dalis), saugodamas savo socialines teises, ganėtinai greitai perėmė krikščioniškąjį gyvenimo būdą ir kaip, beje, Paalbio slavų elitas pabandė prisitaikyti prie naujų realijų. Tačiau kaip buvo su prastuomene – iš tiesų nėra aišku. Nors archeologiniai duomenys sako, kad kaip tik XIII a. fiksuojama negrįžtama laidojimo papročių kaita nuo kremacijos prie inhumacijos, tai negali būti vienintelis krikščionybės gilumo rodiklis. Tačiau pasikliauti vėlyvais šaltiniais, kaip Luko Davido, Simono Grunau kronikomis, ką darė J. Sarnowsky, norėdamas parodyti prūsų paviršutinišką susipažinimą su krikščionybe, taip pat negalime. Atsižvelgtina, kad pagonybė viduramžiais ir renesanso epochoje (dažniausiai) buvo aprašoma remiantis *interpretatio Christiana* modeliu ir taip, kaip reikalavo *silvencens ydolatria* aprašymo kanonai¹⁰. Todėl tokie aprašymai negali padėti išspręsti prūsų krikščioniško „gilumo“ klausimo.

J. Sarnowsky savo straipsnyje taip pat teigė, kad kalavijo misijos prūsų žemėse baigėsi tik Reformacijos pradžioje: (vok.) „*Die Schwertmission wurde in dieser Perspektive erst durch die intensive Zuwendung zu den Prußen in der Reformationszeit vollendet*“ (p. 179). Tokiai nuomonei iš esmės reikėtų pritarti, nes tuomet neliko ir pačios Vokiečių ordino valstybės Prūsijoje, o įsigalėjusi Liuteronų bažnyčia krašte nevykdė jokių specialių misijų, nors geresniam krikščioniškų tiesų (tokių, kokias suprato reformatai) suvokimui, taigi žmonių katechizacijai, buvo skiriamas nemenkas dėmesys. Atsižvelgtina, kad Prūsijoje susiformavusi valstybinė Evangelikų liuteronų bažnyčia ne mažiau griežtomis priemonėmis diegė naująjį tikėjimą, o vėliau (XVII–XVIII a.) griežtai ir smulkmeniškai reglamentavo žmonių religinį ir viešąjį gyvenimą, nesibodėdama ir kūno bausmių. Taigi valstybiniu lygiu reglamentuojant religinę praktiką, socialinės prievartos nebuvo atsisakyta ir vėliau. Kita vertus, istoriografijoje nėra atsakytas fundamentalus klausimas – kada baigėsi prūsų krikščioninimo etapas ir kada prasidėjo prūsų krikščionėjimo (vadinamosios „vidinės“ christianizacijos) etapas.

Antrąjį rinkinio bloką sudaro straipsniai, nagrinėjantys prievartos pateisinimą misijų tikslais. Čia susiduriame su teologiniu ir teisiniu prievartos ir Kryžiaus karų, kaip prievartos formos, pateisinimu. Davidas Crispinas straipsnyje „*Krikščionių išvyravimas nuo jūrų iki jūrų. Užkariavimai, prievarta ir misijos pirmųjų Kryžiaus žygių metu*“ (vok. „*Herrschaft Christi von Meer zu Meer. Eroberung, Gewalt und Mission im Rahmen der frühen Kreuzzüge*“), remdamasis viduramžių kronikose aptinkamais šykščiais musulmonų atsivertimo į krikščionybę atvejais, pabandė nustatyti Kryžiaus karų ir misijų santykį Šv. Žemėje (p. 93–113). Kad būta atsivertimų iš islamo į krikščionybę, ko gero, neverta abejoti (tokių atvejų būta Iberijos pusiasalyje, normanų valdomoje Sicilijos karalystėje ir kt.). Tačiau iš autoriaus pateiktų pavyzdžių, aptinkamų Viljamo iš Tryro, Alberto iš Acheno ir kitose kronikose, aiškėja, kad ir Šv. Žemėje, net ir vykstant kryžiaus žygiui, kronikininkų (dažniausiai – dvasininkų) teigimu, reikalauta nuoširdaus įtikėjimo. Kronikininkai reiškė

⁹ *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung*, Bd. 1. Hrsg. v. R. PHILIPPI, K. P. WÖLKY. Königsberg, 1882, Nr. 218.

¹⁰ BRAUER, M. *Die Entdeckung des „Heidentums“ in Preußen. Die Prußen in den Reformdiskursen des Spätmittelalters und der Reformation*. Berlin, 2011, S. 55–83.

abejones dėl nenuoširdaus, iš išskaičiavimo priimto krikšto. Todėl kiek keistai skamba autoriaus mintis, kad misijų propagavimas, kaip alternatyva Kryžiaus karams, buvo susijęs su Kryžiaus karų kritika, kuri pasireiškė vėlyvesniame Kryžiaus karų judėjime, t. y. jau po XII a. vid. Neatmestina, kad Kryžiaus karų kritika lėmė aktyvesnes misijas, tačiau Alberto iš Acheno kronika, aprašanti Pirmąjį kryžiaus žygį ir kritikuojanči, kaip parodė pats D. Crispinas, prievartinių misijų naudojimą, kaip tik buvo parašyta XII a. pirmojoje pusėje, taigi tuomet, kai dar nebuvo Kryžiaus karų kritikos, o Pirmojo kryžiaus žygio iškovojimai buvo labiausiai apčiuopiami ir iškovojimais labiau džiaugiamasi kaip niekada vėliau.

Su autoriaus išvada, kad taikios misijos Šv. Žemėje buvo antraeilės (svarbiausia – atkariauti tai, kas, krikščionių manymu, jiems priklausė, t. y. Šv. Žemę), galbūt galima ir sutikti. Tačiau ją pagrįsti arba atmesti yra tuo sunkiau, kad autoriaus minėtoje popiežiaus Urbono II kalboje, pasakytoje Klermone, faktiškai beveik nesama jokių užuominų apie kryžininkams suteikiamus įgaliojimus vykdyti krikščioniškas misijas, o ir kronikose minimi musulmonų atsivertimo faktai yra labai šykštūs. Kita vertus, ir pati popiežiaus kalba buvo užrašyta vėliau, nei buvo pasakyta, ir tai reikia turėti omenyje, pristatant Kryžiaus karų motyvus XI a. pab.

Antrajam straipsnių blokui reikėtų priskirti ir paties H. Kampo straipsnį „*Vendų kryžiaus žygis*“ (vok. „*Der Wendenkreuzzug*“) (p. 115–138). Autorius bandė pagrįsti nuomonę, kad būtent Vendų kryžiaus žygyje pirmą kartą bandyta karo žygio idėją sujungti su Vendų konversijos tikslu. Tiesa, ir ši mintis istoriografijoje nėra nauja¹¹, tačiau autorius per daug suradikalina šv. Bernardo Klerviečio pateiktą alternatyvą „mirtis arba krikštas“. Čia iškyla Bernardo Klerviečio pasakytų garsiųjų žodžių (lot.) „*donec, auxiliante Deo, aut ritus ipse, aut natio deleatur*“ (kol su Dievo pagalba arba apeigos, arba tauta bus sunaikinta)“ ir (lot.) „*et ad delendas penitus, aut certe convertendas nationes illas signum salutare suscipere*“ (kad būtų visiškai sunaikintos arba atverstos gentys amžiams) reikšmė.

Istoriografijoje dėl vadinamosios Bernardo alternatyvos („mirtis arba krikštas“) yra daug diskusijų. Dalis istoriografijos laikosi nuomonės, kad cistersų abatas, sakydamas šiuos žodžius, turėjo omenyje ne fizinį pagonių išnaikinimą, bet pagoniškų papročių išnaikinimą. H. Kampas laikosi nuomonės, kad Bernardas kalbėjo apie kovą iki konversijos (siekiant konversijos), o ne apie kovą už konversiją (vok. „*Für Bernhard geht es um ein Kämpfen bis zur Bekehrung, nicht um ein Kämpfen, um zu bekehren*“) (p. 132). Tokiai H. Kampo minčiai savo straipsnyje pritarė ir K. V. Jensenas (p. 150). Vertinant Bernardo žodžius ir jų interpretaciją šiuolaikinėje istoriografijoje, kyla klausimas, apie kokią konversiją apskritai kalbėjo Bernardas, jeigu siekta fiziškai išnaikinti pagonis? Svarbu pabrėžti tai, kad Bernardas Klervietis, aktyviai pamokslaudamas katarų erezijos apimtoje Pietų Prancūzijoje (1145 m. Oksitanijoje, vos pora metų prieš Vendų kryžiaus žygį), nekėlė jokios „mirtis arba krikštas“ alternatyvos. Alternatyvos, beje, nematome ir ne mažiau garsiaame tamplieriams skirtame veikle *De laude novae militiae*, datuojamame 1128–1136 m. (matome aiškią kovos su musulmonais siekiamybę, bet ne minėtą alternatyvą). Taip pat dar viename veikle – *De consideratione*, parašytame cistersų abato greičiausiai tuoj po įvykusio Vendų kryžiaus žygio, dar kartą išsakoma taikaus apaštalavimo mintis. Šie faktai rodo, kad Bernardo alternatyvoje matyti tik pagonių fizinį sunaikinimą nebūtų teisinga, kad čia vis dėlto turimas omenyje pagoniškų apeigų, o ne pačių pagonių kaip tokių išnaikinimas.

¹¹ Antai vokiečių tyrinėtoja Margret Bünding-Naujoks dar 1940 m. teigė, kad Vendų kryžiaus žygio metu užkariavimai buvo susieti su prievartinėmis misijomis, tačiau galiausiai politiniai saksų kunigaikščių siekiai paėmė viršų, t. y. patiems kryžininkams esą pritrūko kryžiaus žygių „dvasios“: BÜNDING-NAUJOKS, M. *Das Imperium Christianum und deutschen Ostkrieges vom zehnten bis zum zwölften Jahrhundert*. [Repr.] In *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der Deutschen Ostpolitik des Mittelalters*. Hrsg. v. H. BEUMANN. Darmstadt, 1963, S. 101, 107–108.

Antrajam straipsnių blokui H. Kampas priskyre ir Katrin Bourrée straipsnį „*Prievarta prieš atsivertėlius? Vokiečių ordino ir Lenkijos-Lietuvos konfliktas 1386 m.*“ (vok. „*Gewalt gegen Bekehrte? Der Konflikt des Deutschen Ordens mit Polen-Litauen nach 1386*“), kuriame analizuojama ta Vokiečių ordino „Senosios Didžiųjų magistrų kronikos“ dalis, kur buvo kalbama apie neva netikrą Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Jogailos-Vladislovo II ir jo aplinkos žmonių (įskaitant ir kunigaikštį Aleksandrą-Vytautą) krikštą (p. 181–204). Nėra abejonių, kad toks Vokiečių ordino pieštas Jogailos įvaizdis turėjo pagrįsti vykdomo karo su Lenkijos-Lietuvos valstybe teisėtumą. Kita vertus, daugelis Vidurio Europos monarchų konvertitų neišvengė tam tikro neigiamo įvaizdžio. Taip atsitiko su Lenkijos kunigaikščiu Boleslovu Narsiuoju (apie ką jau buvo užsiminta), Vengrijos pirmuoju karaliumi Steponu ir daugeliu kitų valdovų. Paminėtinas ir Mindaugo kaip pagonio ir / arba apostato vaizdinys Eiliuotojoje Livonijos kronikoje bei Haličo-Volynės metraštyje. Tačiau tarp minėtų vertinimų būta tam tikrų skirtumų: Boleslovui Narsiajam, Steponui buvo prikišama ne tiek pati pagonybė, kiek storžieviškas ir „barbariškas“ krikščioniškų tiesų suvokimas, nesiekiant pagrįsti kryžiaus žygių. Tuo metu Jogaila (kaip savo laiku ir Mindaugas) kaltintas išpažįstantis pagonybę, siekiant diskredituoti jo vestuvių su Lenkijos sosto paveldėtoja Jadvyga ir tapimo Lenkijos karaliumi teisėtumą bei pagrįsti kryžiaus žygių į Lietuvą teisėtumą. Tokiu būdu Vokiečių ordino ideologai grindė ir prievartos prieš „netikus“ krikščionis būtinybę.

Trečiajam straipsnių blokui ryškiausiai atstovauja K. V. Jenseno straipsnis „*Paaukok Viešpačiui kraujo auką. Prievarta ir misijos XII–XIII a. danų Rytų ekspansijoje*“ (vok. „*Bring dem Herrn einblutiges Opfer. Gewalt und Mission in der dänischen Ostsee-Expansion des 12. Und 13. Jahrhunderts*“ (p. 139–157). Autorius, remdamasis Sakso Gramatiko ir Henriko Latvio kronikomis, aiškino, kaip kerštas, gimdantis prievartą, šiose kronikose virto šventu uolumu ir šventu kerštu. Kadangi kryžiaus žygiai, anot autoriaus, buvo *imitatio Christi*, tai nenuostabu, kad viduramžių retorikoje kryžininkai vaizduoti kaip kankiniai, kovojantys už Dievą ir krikščionių religiją. Taigi smurtas, plėšimai ir karas suvoktas kaip auka Dievui. Nors viduramžių autoriai (tokie kaip Henrikas Latvis arba Petras Dusburgietis) ir naudojo keršijančio Dievo ir keršytojų Dievo vardu metaforas, ar jos teologų tikrai buvo kildinamos iš Laiško Romiečiams (Rom 12: 19), kaip nurodo autorius, nelabai aišku. Iš tiesų, reikėtų žiūrėti ne tik į minėtą eilutę, bet ir į visą pastraipą, kurioje ir aiškėja kontekstas. 17-oji eilutė skelbė: „*Niekam neatmokėkite piktu už pikta*“ (Rom 12: 17). 18-oji eilutė neutrali, raginanti gyventi taikiai su visais žmonėmis. Ir po šių žodžių eina 19-oji eilutė apie tai, kad kerštą žmonės turi palikti Dievo rūstybei: „*Nekeršykite patys, mylimieji, bet palikite tai Dievo rūstybei*“ (Rom 12: 19). O 20-oji eilutė skelbė: „*Verčiau, jei tavo priešininkas alksta, pavalgydink jį, jei trokšta, pagirdyk jį [...]*“ (Rom 12: 20). Akivaizdu, kad čia kalbama apie gerumą, kuriuo galima nugalėti priešininką, o tai yra Naujojo Testamento Dievo bendro plano išganyti žmonės dalis.

Tai, kad viduramžių autoriai iš tiesų vartojo keršto retoriką, parodo viena: remtasi ne Naujojo Testamento požiūriu į priešininkus, o Senojo Testamento kategorijomis. Tai, beje, byloja ir Christopho T. Maierio atliktas tyrimas¹². Numanu, kad keršijančio Dievo, kokį matome Senojo Testamento siužetuose, labiau reikėjo ne teologams, o paprastiesiems kryžininkams, į kuriuos pamokslininkai ir kronikininkai apeliuodavo, pritaikydami jiems suprantamas raiškos formas. Atsižvelgtina į tai, kad vadinamasis teologinis Kryžiaus karų pagrindimas istorikų pateikiamas dažniausiai remiantis kronikomis, taigi faktiškai remiamasi ne tiek pačių viduramžių teologų suvokimu¹³, o kronikininkų supratimu, kaip teologiją galima panaudoti grindžiant Kryžiaus karų teisėtumą, o tai nėra vienas ir tas pats.

¹² MAIER, C. T. *Preaching the Crusades. Medicant Friars and the Cross in the Thirteenth century*. Cambridge, 2006.

¹³ Plg. RILEY-SMITH, J. *The First Crusade and the Idea of Crusading*. London-New York, 2003, p. 135–155.

Pabaigoje norisi pasidalyti bendro pobūdžio pastaba dėl Kryžiaus karų ir krikščioniškųjų misijų santykio. Straipsnių rinkinyje dažnai nuskambėdavo mintis, kad kryžiaus žygiai buvo tam tikra prievartinių misijų forma. Jeigu kryžiaus žygius suvoksime kaip *kitaip* vykdomą *compellere intrare*, vis dėlto lieka iki galo neaiškus kryžininkų ir karinių ordinių vaidmuo prievartinėse misijose. 1204 m. spalio 12 d. bulėje popiežius Inocentas III labai aiškiai įvardijo, kokia numatoma kryžininkų funkcija kryžiaus žygyje į Livoniją ir kam patikimas Livonijos christianizacijos darbas: „*mūsų brolis Al[bertas]* (t. y. Rygos vyskupas – M. Š.), *jų vyskupas, [...] pasistengė sutvarkyti tris dvasinius ordinus, būtent vienuolių cistersų ir reguliariųjų kanauninkų, kurie [...] dvasiniais ginklais kovotų su žemės žvėrimis ir tikinčiųjų pasauliečių, kurie, vilkėdami tamplierių abitus* (kalbama apie Kalavijuočių ordiną – M. Š.), *vyriškai ir tvirtai priešintųsi laukiniams, puolantiems naujųjų krikščionių tikėjimo atžalyną*“¹⁴. Ir toliau bulėje išskiriami kryžininkai dvasininkai (*sacerdotes et clericos*) ir kryžininkai pasauliečiai (*nihilominus laicos*), kurie taip pat turėjo vykdyti aukščiau nurodytas funkcijas. Taigi dvasiniais ginklais apsiginklavę pamokslauti Livonijoje turėjo dvasininkai, tuo metu kryžininkams ir Kalavijuočių ordinui pavesta gynybinė funkcija, tačiau ne vykdyti misijas. Tokiu atveju Kryžiaus karai turėtų būti traktuojami kaip karo, o ne misijų dalis. Minėtame J. Sarnowsky straipsnyje teigta, kad Vokiečių ordinas vykėdęs ir užimtų kraštų (kumanų Vengrijoje ir prūsų) christianizaciją. Galbūt Vokiečių ordino kunigai ir galėjo vykdyti krikščioniškas misijas (pavieniais atvejais iš tiesų taip ir būdavo), tačiau jų pagrindinė funkcija – Vokiečių ordino narių sielovada. Todėl pranciškonai ir dominikonai pasirodė prūsų žemėse veikiau ne dėl to, kaip teigė autorius, kad trūko Vokiečių ordino kunigų prūsų christianizacijai (p. 172–173), o būtent todėl, kad christianizaciją vykėdė ne tiek pats Vokiečių ordinas, kiek jam į pagalbą siųsti dvasininkai iš gretimų bažnytinių provincijų. Tai turint omenyje klaustina, ar Vokiečių ordino kronikose pateikiamas smurtas nebus karo smurtas? Jeigu taip, keltinas kitas klausimas, ar karo prievarta buvo tapati misijose vykusiai prievartai?¹⁵ Antraip tektų aiškiai pripažinti, kad karas buvo misijų veiklos dalis.

Taigi pristatomas straipsnių rinkinys yra svarbus tolesnėms diskusijoms dėl prievartos bei Kryžiaus karų ir prievartos krikščioniškose misijose problematikai nagrinėti. Kita vertus, aptarti straipsniai rodo, kokia daugialypė ir sudėtinga yra prievartinių misijų ir Kryžiaus karų ideologinio pagrindimo problematika. Autorių mėginimas analizuoti prievartą kaip politinį, socialinį ir religinį pagrindą turintį reiškinį rodo pačios problemos daugiasluoksniškumą ir gilumą. Kai XX a. istoriografijoje į *Schwertmission* buvo žiūrima per politinę-teisinę prizmę, ją suplakant su religiniu fanatizmu, nebuvo atsižvelgta į religinius-teologinius šio reiškinio aspektus arba šie aspektai buvo pristatyti primityviai aiškinant religines šio reiškinio šaknis. Kai buvo pradėti nagrinėti šie aspektai, suvokta, kad Kryžiaus karų fenomenas sunkiai paaiškinamas neatsižvelgiant į sociokultūrinę krikščioniškos Europos aplinką. Todėl natūralu, kad aiškinimų, kaip krikščionybėje, kuri visais laikais oficialiai deklaravo tik taikias krikščioniškas misijas, XII–XIV a. atsirado prievartinės misijos, šiuo metu yra ne vienas. Prancūzų medievistas Žakas Le Goffas, kalbėdamas apie kryžiaus karų reikšmę krikščioniškajai Europai, pusiau juokais, pusiau rimtai konstatavo, kad iš Rytų parsivežtas persikas buvo bene vienintelė kryžininkų veiklos teigiama pasėkmė. Žiūrint iš mokslinio intereso pozicijų, galima konstatuoti, kad Kryžiaus karų fenomeno atskleidimas tyrinėtojiui leidžia pažvelgti ne tik į politinius, teisinius ar sociokultūrinius viduramžių visuomenės užkaborius, bet ir praskleisti mentalinius, teologinius ir viduramžių žmogaus pasaulėžiūros šyodus, suteikiant galimy-

¹⁴ *Popiežių bulės dėl kryžiaus žygių prieš prūsus ir lietuvius XIII a.* Sud. P. PAKARKKLIS, parengimas, įvadas, komentarai – E. GUDAVIČIUS, A. NIKŽENTAITIS. Vilnius, 1987, p. 30. Lotyniškas tekstas – LUB, Nr. 14.

¹⁵ Apie tai plačiau – ŠČAVINSKAS, M. Forms of Coercion in Peaceful Christian Missions. *Lithuanian Historical Studies*, vol. 16 (2011), 2012, p. 119–142.

bę suvokti, kokia sudėtinga buvo viduramžių krikščionių visuomenė. Ir ši visuomenė, kupina kontrastingų nuomonių ir suvokinių, paveldėjusi tam tikras tradicijas, atsižvelgdama į krikščioniškos religijos patirtis, turėjo grįsti santykius su *kitokiais* žmonėmis. Todėl neužtenka konstatuoti, kad ne visada krikščionių visuomenei sekėsi spręsti santykių su *kitokiais* problemas.